

Několik poznámek k vytváření soustav sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování

MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Dva příspěvky o sociálních ukazatelích publikované na stránkách Sociologického časopisu ([2] a [14]) se *problémům tvorby soustav sociálních ukazatelů* věnovaly jen stručně; v obou případech však byla konstrukce soustav sociálních ukazatelů, s ohledem na podstatu a funkci ukazatelů v řízení sociálního rozvoje, označována jako důležitý předpoklad pro aplikaci sociálních ukazatelů v praxi. Chceme-li věnovat náš příspěvek této problematice, je nutné hned v úvodu zdůraznit, že jak vzhledem ke složitosti sociální reality, kterou mají sledovat, tak i vzhledem k významu, jaký jim řízení sociálního rozvoje přikládá, je vytváření soustavy sociálních ukazatelů záležitostí velmi komplikovanou. Přitom mnohé z těchto otázek bezprostředně navazují na celou řadu základních problémů sociálních ukazatelů samotných. Jelikož se diskutuje o sociálních ukazatelích stále ještě nacházejí v počátečním stadiu a mnohé problémy se dosud nepodařilo zcela uspokojivě vyřešit, zůstávají našim východiskem v pojetí sociálních ukazatelů názory a závěry obsažené v předchozích příspěvcích [2] a [4].

Našich několik poznámek se pokusíme pro větší názornost demonstrovat na konkrétních zkušenostech a dosažených výsledcích. Jednotlivé ukázky konstrukce soustav sociálních ukazatelů jsou vybrány z knižních a časopiseckých publikací věnovaných otázkám plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování, vydaných v posledních pěti letech v Sovětském svazu a v nedávné době i u nás. Pozornost,

jakou těmto otázkám věnují sociální statistika a demografie necháváme v našich poznámkách stranou.

I. Význam soustavy sociálních ukazatelů

Mají-li sociální ukazatele skutečně plnit svoji základní funkci informačního nástroje řízení sociálního rozvoje, potom musí respektovat systémové, dialektickomaterialistické pojetí sociální skutečnosti a náročnosti jejího řízení. „Nejsložitějším úkolem sociálního plánování,“ říká akademik A. M. Rumjancev, „je řízení sociálních procesů, tj. řízení pomocí vymezených faktorů a dosažení změny procesu v souladu s vytčenými cíli k plánovanému řešení vzniklých protikladů. Efektivnost sociálního plánování závisí ve velké míře nejen na evidenci ekonomických a jiných faktorů, ale i na stupni poznání zájmů, motivů, potřeb a zvyků lidí.“ [18 : 73]

Složitost sociální reality¹ je zvláště zřetelná při konkrétním plánování a prognózování sociálního rozvoje a je dána především

- složitou *podstatou sociálních jevů*² jako souhrnu vzájemně souvisejících a navíc ještě výrobním způsobem determinovaných projevů společenského života, jako jsou například oboustranné působení lidí a přírody, vztahy lidí mezi sebou navzájem, lidské činnosti a jejich výsledky.
- *permanentním pohybem a vývojem sociálních jevů*,³

¹ Obecně k otázce složitosti sociální reality viz blíže například [12 : 218], kde sovětsí autoři poznamenávají: „Lidská společnost je svou podstatou a strukturou nejsložitější formou existence hmoty. Společnost je specifická, kvalitativně svérázná součást přírody, která stojí v určitém smyslu proti ostatní přírodě.“

² K této otázce se blíže vyjadřuje například M. Katriak, který definuje sociální jev takto: „Pod pojmem společenský jev v sociologickém pojetí

rozumíme kvalitativně specifický, relativně samostatný, značně složitý, poměrně přesně odlišitelný společenský útvar, děj nebo proces, organicky včleněný do struktury společenského dění, v rámci které je s ostatními složkami v zákonitých vztazích, v dialektických kauzálních a funkcionálních souvislostech.“ [5 : 76].

³ Srovnej například [16 : 6]: „Na cestě ke komunismu se sociální život společnosti stává stále více složitý, bohatý a různorodý.“

— složitosti vzájemných vztahů a závislosti mezi sociálními jevy.⁴

Stupeň složitosti sociální reality není konstantní; stejně jako se *mění v čase, je různý i v prostoru.*

Náročnost řízení sociálních procesů však není dána jen složitostí objektu, ale také *vytčenými cíli.* Čím komplexnější jsou cíle, které si před sebe konkrétní sociální řízení klade, tím náročnějších operací si jejich dosažení vyžaduje.

To tedy znamená, že charakteru objektu a cílovému zaměření řízení sociálního rozvoje musí nutně odpovídat také *teoretický přístup.* Autoři permské metodiky sociálního plánování podnikového kolektivu formulovali požadavek odpovídajícího teoretického přístupu následovně: „Objektem sociálního plánování je člověk jako osobnost. zkoumaná v souhrnu různých sociálních skupin; cílem sociálního plánování je vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti. Vědeckým základem komplexního sociálního plánování jsou teorie marxismu-leninismu objevené zákonitosti společenského rozvoje při přechodu od socialismu ke komunismu.“ [16 : 5]

Praktické využití sociálních ukazatelů v řízení sociálního rozvoje proto bude muset respektovat řadu *teoretických problémů* — ať už vyplynou ze samotného *procesu řízení*,⁵ či budou způsobeny těžkostmi řízení pohybu nejvyšších forem pohybu hmoty⁶ nebo budou důsledkem *složitosti sociální reality, jejího vývoje a komplexnosti cílů*, které si konkrétní společensko-ekonomická formace před sebe klade.⁷ Stejně jako v pojetí marxisticko-leninské filosofie je systémem „společenských jevů a vztahů, vnitřně spjatých a vzájemně závislých“⁸ společenskoekonomická formace jako celek, mají systémový charakter i jednotlivé objekty řízení sociálního rozvoje.

Připojíme-li k systémovému charakteru objektů řízení i komplexnost cílů řízení, potom vidíme, že pro náročné úkoly řízení sociálního rozvoje budou informace z jednoho či několika náhodně sebraných sociálních ukazatelů nedostatečné. Požadavky řízení sociálního rozvoje na sociální ukazatele bude možno splnit jedině z pozice marxisticko-leninské filosofie vycházejícího *systémového, komplexního teoretického přístupu.* Takový teoretický přístup a z něho vycházející *konstrukce soustav (systémů) sociálních ukazatelů* jsou předpokladem adekvátnosti informačních nástrojů k úkolům řízení sociálního rozvoje.

Soustavu (systém) sociálních ukazatelů si můžeme v analogii k obecným vymezením systému představit jako soubor sociálních ukazatelů, který má všechny požadované kvality systému — to znamená, že je možné hovořit o množině sociálních ukazatelů a množině vztahů mezi nimi, navzájem se snažících postihnout podstatu jevů probíhajících v sociálním celku. Avšak stupeň postžitelnosti podstaty sociálních jevů je v každém konkrétním případě různý a závisí na kvalitě výchozího vědeckého přístupu, na tom, jak se mu daří zvládnout všechny těžkosti plynoucí z daného úkolu. Tím se stává konstrukce soustavy sociálních ukazatelů bezprostředně závislou nejen na problémech řízení, na složitosti sociálních objektů a na komplexnosti cílů řízení sociálního rozvoje, ale také na *stupni vědeckého poznání sociální reality.*

Téměř všechny dosud známé pokusy o vytvoření soustav sociálních ukazatelů deklarují své systémové komplexní kvality a skutečně se jich také snaží dosáhnout. Ovšem vzhledem k tomu, že jejich teoretickým přístupem je velice často konglomerát základních vědeckých poznatků, par-

⁴ Srovnej, co k uvedenému problému říkají například autoři permské metodiky sociálního plánování podnikového kolektivu: „Úkol perspektivního komplexního sociálního plánování spočívá v účelově zaměřeném, vědecky podloženém řízení sociálního života kolektivu, všech jeho stránek, které jsou v složité vzájemné závislosti.“ [16 : 5].

⁵ Srovnej například F. Kutta: „Kvalita a účinnost socialistického plánování a fidele praxe je přímo závislá na plnění cílových funkcí současně společenské vědy — zdokonalování celého společenského systému řízení“ [8 : 46].

⁶ K tomu blíže viz například M. Soukup: „Nejpodstatnějším problémem řízení je fidelelost společenských procesů.“ [8 : 58].

⁷ Například F. Kutta k těmto otázkám poznamenává: „Byť byl systém zájmů a motivací jednotlivců a dílčích kolektivů sebesložitější, je úkolem celospolečenského řízení, aby cíle dílčí (principy

ekonomických zisků podniků, růstu individuální produktivity práce v dílnách, ceších a podnicích) byly účelně sladěny a prostřednictvím celého systému nástrojů podřizovány cílům celospolečenským.“ [8 : 43].

⁸ K této otázce viz blíže [12 : 265]: „Lenin charakterizoval společenskoekonomickou formaci jako jednotný, ucelený „sociální organismus“, tj. jako systém společenských jevů a vztahů, vnitřně spjatých a vzájemně závislých. Společenskoekonomická formace není shlukem individuí, není to mechanický souhrn rozmanitých společenských jevů, ale celistvý sociální systém, jehož každá komponenta (tj. různé společenské jevy) se nesmí zkoumat sama o sobě, izolovaně, ale pouze v souvislosti s ostatními sociálními jevy, neboť každý z nich hraje určitou a zvláštní roli v existenci a vývoji společnosti.“

ciálních empirických zkušeností, doplněných intuicí a evidenční praxí, zůstávají bohužel takové pokusy spíše souhrnem sociálních ukazatelů. Avšak i tyto pokusy, snažící se hledat vztahy mezi sociálními ukazateli a sociálními jevy a usilující o postižení podstaty sociálních jevů, můžeme, s vědomím jejich nedokonalosti, považovat za soustavy sociálních ukazatelů. Vždyť vytvoření dokonalých systémových a komplexních soustav ukazatelů nemůže být jednorázovou akcí. Zcela určitě se jedná o náročný, dlouhodobý výzkumný úkol, k jehož zvládnutí bude zapotřebí vyřešit mnoho teoretických problémů a provést dostatečný počet pokusných praktických kroků. Na konstrukci soustav sociálních ukazatelů je třeba se dívat jako na *postupný proces*, jak o něm hovoří V. I. Lenin: „Lidské myšlení se nekonečně prohlubuje od jevu k podstatě, od podstaty prvního, abych tak řekl, řádu k podstatě druhého řádu atd. *bez konce*.“ [10 : 259]

Během tohoto dlouhodobého procesu bude nezbytně třeba odlišovat pokusy o vytvoření soustavy sociálních ukazatelů od případů, které bychom mohli nazvat *soupis sociálních ukazatelů*. Tyto soupisy obvykle vznikají akvizicí, při které dochází k zanedbání významu teoretických východisek a také k podcenění studia vzájemných vztahů a podstaty sociálních jevů. A právě takové soupisy ukazatelů má zřejmě na mysli J. Mervart, když se domnívá, že „takovéto systémy (například ukazatelé ekonomické statistiky) umožňují provést utříděný popis skutečnosti, ale ne její vysvětlení. Jestliže se přesto setkáváme s tím, že určité soubory statistických ukazatelů, systémy účetnictví apod. bývají označovány za teorii, pak je třeba si uvědomit, že nejde o nic jiného než o registrační schéma pro sledování (pozorování, měření) určitých kvantitativních jevů v ekonomice a samo o sobě žádnou teorii nepředstavuje, i když

jeho konkrétní podoba může být vyvolána potřebami teoretického myšlení.“ [13 : 108]

Samotný význam soustavy sociálních ukazatelů pro potřeby řízení sociálního rozvoje se u mnohých sovětských autorů odvozuje z dobrých zkušeností s obdobnými soustavami ukazatelů pro národohospodářské plánování. „Ekonomické plánování disponuje, jak známo, rozvinutými a neustále se zdokonalujícími systémy ukazatelů.⁹ Vlastní systém specifických ukazatelů je třeba rozpracovat také pro plánování sociální. Bez takového systému ukazatelů se sociální plán stává bezpředmětný: není jasné, co se vlastně plánuje; není možno vymezit výchozí stav a výsledky plnění plánu; není možno porovnávat různé podniky atd.“ [16 : 18] Ocenění významu soustavy sociálních ukazatelů pro plánování sociálního rozvoje není u sovětských autorů jen důsledkem *teoretického rozpracování* složitých problémů spjatých s řízením sociálního rozvoje, ale také závěrem plynoucím z *praktických zkušeností*. Jak nás informují autoři permské metodiky sociálního plánování [16 : 18], první pokusy o vypracování plánu sociálního rozvoje v Sovětském svazu se pokoušely obejít se bez sociálních ukazatelů a tuto otázku si vůbec nekladly. Nežádka to vedlo až k tomu, že takové sociální plány neměly vhodná kritéria k ocenění své komplexnosti a efektivnosti, kritéria k ocenění dynamiky sociálních změn. „Avšak nyní, když jsme již získali zkušenosti, se na podnicích nutně přechází k sociálnímu plánování pomocí systému sociálních ukazatelů.“ [16 : 18] A to vede k tomu, že vytváření soustavy sociálních ukazatelů v pracích sovětských autorů se pokládá za jeden z nejdůležitějších úkonů při konkrétním rozpracování plánu sociálního rozvoje.¹⁰

Závěrem prvního oddílu se pokusme shrnout některé důležité významy, které

⁹ Na úlohu a význam soustav ekonomických ukazatelů pro plánování a řízení podniků poukazuje také E. Souček: „Udržování chodu podniku v souladu s celospolečenskými cíli vyžaduje průběžnou a účinnou kontrolu pomocí vhodných ekonomických nástrojů, soustav ukazatelů a bilancí... Rozlišení toho, co je v činnosti podniku progresivní a co negativní tendence, je velmi obtížné. Takový problém nelze řešit bez přímého definování soustav kvantitativních ukazatelů, které jsou pak oporou nejen pro centrální kontrolu podniku, ale i pro vlastní rozhodování podnikových orgánů o tom, jaký výrobní program je optimální a jakými cestami jej zajistit.“ [19 : 2].

¹⁰ Takováto pojetí se běžně objevují v sovětských

pracích věnovaných otázkám plánování sociálního rozvoje. Například Z. T. Toščenko v roce 1967 napsal: „Nejdůležitějším prvkem sociálního plánování je vymezení systému ukazatelů, jejich vypracování a zdokonalení. Systém ukazatelů musí všestranně charakterizovat proces společenského rozvoje v celé jeho složitosti a různorodosti.“ [21 : 35]. Obdobně se ve své práci o plánování sociálního rozvoje výrobního kolektivu z roku 1972 vyjadřuje i P. P. Luzan, který říká: „Je nutný přesný, vědecky podložený systém ukazatelů, který by dovozoval zachytit všechny podstatné sociálně ekonomické procesy odehrávající se ve společnosti a vyjádřit sociálně ekonomické rysy kolektivu jako buňky socialistické společnosti.“ [11 : 81].

soustava sociálních ukazatelů jako informační nástroj může mít pro řízení sociálního rozvoje:

a) Soustava sociálních ukazatelů *odráží teoreticko-ideologický přístup* autorů k otázkám řízení, ke složitosti sociálního objektu, k cílům řízení sociálního rozvoje, k systému vědeckých poznatků o sociální realitě apod.

b) Teoretické zázemí soustavy sociálních ukazatelů je *předpokladem pro dosažení systémového, komplexního přístupu* k daným úkolům a vyjadřuje snahu *postihnout podstatu* sociálních jevů, procesů a jejich *vývojové změny*.

c) Tím, že soustava sociálních ukazatelů má sloužit jako informační nástroj řízení, je pro ni nezbytné *analyticky popisovat* stavy objektu řízení sociálního rozvoje, *formulovat cíle a hodnotit postup* jejich dosahování. V případě hierarchicky formulovaných cílů a podcílů soustava sociálních ukazatelů *petrifikuje význam (váhu)* jednotlivých ukazatelů a sama se tak stává soustavou hierarchicky uspořádanou.¹¹

d) Jak již bylo ukázáno [4 : 86], stává se soustava sociálních ukazatelů *kontextem, v němž se z ukazatelů jako takových vlastně vytvářejí ukazatele sociální*.¹² Umístěním jednotlivého sociálního ukazatele v soustavě se současně také určuje i jeho *konkrétní, z kontextu plynoucí vypovídací funkce*.

e) Podle F. Kutty můžeme předpokládat, že „vytvoření systému sociálních ukazatelů je nezbytným předpokladem, aby se sociologická věda prostřednictvím sociálního plánování přeměnila v bezprostřední ‚výrobní sílu‘. Zároveň s tím lze očekávat, že řada dosavadních ekonomických společenskovědních disciplín se bude přetvářet v disciplíny sociálně ekonomické“ [5 : 510].

II. Konstrukce soustavy sociálních ukazatelů

Naše pojetí soustav sociálních ukazatelů a jejich vytváření pro potřeby plánování so-

ciálního rozvoje a sociálního prognózování vychází z představy, že konstrukce těchto soustav se opírá o následující tři kroky:

1. obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů,
2. výběr jednotlivých sociálních ukazatelů,
3. zajištění nezbytných sociálních informací.

Číselné označení jednotlivých kroků má pouze pomocnou povahu a s určením pořadí, v jakém se mají jednotlivé konkrétní soustavy konstruovat, souvisí jen velmi nepřímo. Praktická konstrukce soustav sociálních ukazatelů proto může z těch či oněch důvodů, plynoucích například z dané výchozí situace řízení sociálního rozvoje či z jeho specifických záměrů apod., vycházet z kteréhokoli kroku; a také pořadí kroků se může případ od případu dost podstatně lišit. Přesto však silná vzájemná závislost těchto tří kroků má za následek, že rozpracováním jednoho z nich se vždy zároveň vymezuje obsahový rámec i zbývajícím a naopak jejich vyřešením se upřesňuje předchozí rozpracování výchozího kroku. Jestliže bychom například konstruovali soustavu sociálních ukazatelů ve výše naznačeném pořadí, pak si musíme být vědomi toho, že obsahovým vymezením soustavy současně klademe požadavky na výběr jednotlivých ukazatelů a na zajištění pro ně nezbytných sociálních informací. Následuje-li podrobné rozvedení požadavků a možností na výběr sociálních ukazatelů, je třeba zároveň zvažovat z toho plynoucí podstatně již zpřesněné nároky na zajištění sociálních informací. Teprve úplné vyřešení problému sociálních informací a jejich zdrojů nám zajistí pro výběr sociálních ukazatelů tolik potřebnou informační bázi; zároveň se tím upravuje původní obsahové vymezení soustavy sociálních ukazatelů do své konečné varianty.

Význam jednotlivých kroků je pro konstrukci soustav sociálních ukazatelů nato-

¹¹ Zde je pro praxi zvlášť třeba si uvědomit, jaký dosah či případně nepříznivé následky pro celé řízení sociálního rozvoje může mít neadekvátní ocenění některého sociálního ukazatele. E. Souček k tomuto poznamenává: „Přeceňování či podceňování některých ukazatelů by ovšem nemělo být otázkou konvence či momentálního zdůraznění určité směru analýzy ze strany centrálních orgánů.“ [19 : 5]. Vznik pyramidové soustavy ukazatelů pro ekonomické hodnocení podnikové činnosti popisuje E. Souček takto: „Druhá skupina metod vychází z postulátů politické ekonomie, že podniková činnost má své rozhodující kritérium v efektivnosti podniku... Tímto způsobem vzniká pyramidová

soustava ukazatelů, jejíž základní vrcholový ukazatel je postupně rozváděn do série logicky skloubených, hierarchicky řazených ukazatelů“ [19 : 6].

¹² O tom, jak soustava sociálních ukazatelů umožňuje metamorfózu ekonomických ukazatelů v ukazatele sociální, píše například sovětský autoři: „Ekonomičtí ukazatelé dostávají v sociálním plánování poněkud jiný a širší obsah, než mají v plánování ekonomickém. Komplexní charakter sociálního plánování v nich odhaluje skutečně obsažený hluboký sociální význam. Právě v tomto významu se musí účastnit vlastního sociálního plánování.“ [16 : 26]. Obdobně se k této otázce vyjadřuje i P. P. Luzan [11 : 130].

lik určující, že se každému z nich budeme věnovat poněkud podrobněji v samostatných třech následujících podčástech. Současně se budeme snažit upozornit na některé možné typy soustav sociálních ukazatelů, na jejich vlastnosti a konkrétní podobu ve formě ilustrujících příkladů.

1. Obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů

Obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů vyjadřuje základní teoretický, metodologický a praktický přístup k řešení daného úkolu. Je proto nutné, aby se toto vymezení zaměřilo pro potřeby řízení sociálního rozvoje na upřesnění těchto tematických okruhů:

a) *Obsah a cíl úkolu* a jejich rozvedení do soustavy komponent. S obsahem a cílem konkrétního řízení sociálního rozvoje se sociologové v praxi obvykle nejdříve setkají ve formě zadání pracovníků institucí, řídicích, správních, hospodářských apod. Takto vyjádřený obsah a cíl úkolů často trpí nejasným vymezením rozsahu úkolu a používáním nejednotně pojímaných výchozích pojmů, jako jsou například „řešení sociálních problémů“, „dosažení socialistického životního způsobu“, „zlepšení kvality života“ apod. Je tedy prvním úkolem řešitelů dohodnout a upřesnit obsah těchto zadavatelem používaných výchozích pojmů, a tím i co možná nejkonkrétněji vymežit obsah a cíl řízení sociálního rozvoje. Ovšem i tak budou stále obsah a cíl formulovány značně obecnými a empirické rovině sociálních ukazatelů vzdálenými pojmy. Proto je zcela nezbytné obsah a cíl sociálního rozvoje analyticky rozvést do struktury složek, komponent, subkomponent atd., ke kterým by již bylo možné vyhledávat přímo jednotlivé sociální ukazatele nebo ještě lépe do systémově pojatého modelu sociálního rozvoje.¹³

b) *Objekt úkolu*. Určení objektu úkolu vymezuje obsahově a prostorově sociální systém, kterého se bude řízení sociálního rozvoje bezprostředně týkat. K přesnějšímu vymezení objektu úkolu je třeba vzít v úvahu vzájemný poměr mezi *zkoumanou populací* (tj. populací poskytující sociální informace pro analýzu objektu) a

cílovou populací (tj. populací, která je objektem realizace závěrů a cíle řízení sociálního rozvoje). Přitom však v obou těchto případech bude současně třeba vidět objekt úkolu jako *strukturovaný celek*, tvořený částmi (s jejich specifickými vlastnostmi, vztahy a vývojem),¹⁴ *fungující* s ostatními sociálními celky v systému horizontálních a vertikálních vazeb.

c) *Koncepce řešení úkolu* zachycuje představu řešitelů o neadekvátnějším zvládnutí zadaného úkolu. Koncepce řízení sociálního rozvoje bezprostředně závisí nejen na obsahu, cíli a objektu, ale musí také počítat s vymezením *časového období*, ve kterém se má úkol realizovat, s případným určením *prostředků dosažení cíle* a zejména potom s vyžadovaným *metodickým postupem* řešení úkolu. Pro řešitele to znamená ujasnit si, zda půjde o analýzu dosaženého stavu (sociální analýzu systému a případně srovnání získaných výsledků s jinými sociálními systémy či stanovenou normou), nebo o projektování budoucnosti (sociální programy, plány sociálního rozvoje, sociální prognózy apod.). Navíc musí řešitel v konkrétním případě samozřejmě koordinovat *podmínky* (počet a kvalitu pracovních sil, finanční prostředky, vybavenost pracovními nástroji atd.) s *požadavky* stanovenými zadavatelem (termíny odevzdání výsledků, rozsahem a formou výsledků atd.).

Uvedené tematické okruhy nám v následujícím výkladu poslouží jako tři kritéria pro návrh typologie soustav sociálních ukazatelů s ohledem na jejich obsahové vymezení. Pro jednotlivé složky *klasifikačního schématu* (obsah a cíl úkolu, objekt úkolu, koncepce řešení úkolu) jsme si určili následující hodnoty:

a) složka „obsah a cíl úkolu“ nabývá těchto hodnot: rozvoj socialistické společnosti, sociální rozvoj, sociálně ekonomický rozvoj, socialistický životní způsob, oblast práce;

b) složka „objekt úkolu“ zahrnuje makrospolečenský systém nebo mikrospolečenský systém;

c) složka „koncepce řešení úkolu“ je vymezena sociálním plánováním nebo prognózováním.

¹³ Blíže k této otázce viz [4 : 84–85].

¹⁴ Ve stejném smyslu je možno chápat i názor autorů leningradské metodiky: „Plán sociálního rozvoje výrobního kolektivu v konkrétním podniku

musí řešit své specifické sociálně ekonomické úkoly podle zvláštností sociální struktury pracovníků“ [6 : 27].

Typy soustav sociálních ukazatelů, stejně jako stavy složek klasifikačního schématu, nevycházejí výhradně z teoretického rozboru nějakého abstraktního modelu, ale jsou navíc i odrazem dosud převažujících úloh z oblasti řízení sociálního rozvoje; to nás vede k tomu, že bohužel musíme slevit z úplnosti rozvedení naší typologie. Cílem typologie však v tomto případě není vymezit vyčerpávající soubor typů soustav ukazatelů, ale *prezentovat* v současné době se často vyskytující typy obsahového vymezení soustav sociálních ukazatelů a umožnit jejich rozbor a vzájemnou konfrontaci. Je třeba ještě zdůraznit, že obsahové vymezení soustavy sociálních ukazatelů může probíhat na obecnější úrovni, než je rovina jednotlivých sociálních ukazatelů. *Obsahové vymezení soustavy ukazatelů nemusí být samotnými ukazateli vyjádřeno.*

Na základě kombinace jednotlivých složek klasifikačního schématu jsme získali následujících šest typů soustav sociálních ukazatelů, k nimž si hned uvedeme vybrané příklady:

Typ A (rozvoj socialistické společnosti, makrosociální systém, sociální plánování).

Příkladem soustav typu A je soustava cílů *Systému komplexního plánování*, kterou vypracoval N. P. Fedorenko se svými spolupracovníky [1]. Sovětští autoři vycházejí v této soustavě z nejvyššího cíle socialistické společnosti, kterým je „upevnění a rozvoj socialistické společnosti“. Tento nejvyšší cíl dále rozpracovávají takto:

1. Zvýšení blahobytu členů sovětské společnosti

- 1.1. Uspokojení materiálních potřeb členů společnosti
 - 1.1.1. Ekologie (přírodní a biologické prostředí)
 - 1.1.2. Výživa
 - 1.1.3. Oděv
 - 1.1.4. Obytný komplex
 - 1.1.5. Prostředky komunikace
 - 1.1.6. Podmínky pro zachování rodu
 - 1.1.7. Zdravotnictví a tělesná výchova
 - 1.1.8. Zabezpečení ve stáří a při pracovní neschopnosti

- 1.1.9. Přístup k materiálním statkům a službám
- 1.2. Uspokojení sociálních potřeb členů společnosti
 - 1.2.1. Uspokojení pracovních potřeb
 - 1.2.2. Uspokojení volnočasových potřeb
 - 1.2.3. Uspokojení informačních potřeb
 - 1.2.4. Uspokojení potřeb společenského styku
 - 1.2.5. Uspokojení potřeb společenského uznání
 - 1.2.6. Uspokojení potřeb dodržování etických norem
 - 1.2.7. Přesvědčení o stabilitě sociálního a materiálního stavu
 - 1.2.8. Uspokojení pocitu sociální rovnoprávnosti a hrdosti na svoji zem
 - 1.2.9. Uspokojování pocitu národnostní rovnoprávnosti a internacionalismu
 - 1.2.10. Uspokojení společenské odpovědnosti, sounáležitosti k společné věci

2. Upevnění a rozvoj systému společenských vztahů

- 2.1. Zdokonalení systému řízení státu
- 2.2. Formování člověka — člena společnosti
 - 2.2.1. Světový názor
 - 2.2.2. Vztah k práci
 - 2.2.3. Morálka
 - 2.2.4. Vzdělání (všeobecné a profesní)
 - 2.2.5. Kultura
 - 2.2.6. Věda
 - 2.2.7. Tělesná výchova
 - 2.2.8. Vojensko-vlastenecká výchova
 - 2.2.9. Vnímavost k společenskému působení
- 2.3. Zdokonalení sociální vyváženosti společnosti
 - 2.3.1. Třídy a velké sociální skupiny
 - 2.3.2. Národy a národnosti
 - 2.3.3. Profesionální skupiny a pracovní kolektivy
 - 2.3.4. „Malé skupiny“
 - 2.3.5. Rodina

3. Zaručení bezpečnosti rozvoje a další vnější cíle

4. Vytvoření a udržení potenciálu pro budoucnost

- 4.1. Ekologie — zahrnuje přírodní prostředí a přírodní zdroje
- 4.2. Lidé — jako členové společnosti a pracovní zdroje

- 4.3. Materiální zdroje
- 4.4. Informační zdroje
- 4.5. Vnější, vněekonomické zdroje
- 4.6. Stabilita rozvoje společenského systému

Soustava typu A je tedy v našem případě uvedena v podobě soustavy cílů, které jsou ještě dost vzdáleny úrovni bezprostředně empiricky zjišťovatelných ukazatelů. Komplexnost obsahu, mnohostrannost cílů a složitost objektu úkolu vyžadují strukturovat jednotlivé cíle na každé hierarchické úrovni velmi podrobně, aby tak umožňovaly řešit celý úkol systémovým, komplexním plánováním. Cílem soustavy typu A je nepochybně snaha o co nejširší, nejkomplexnější a nejsystémovější zachycení sociální reality.

Typ B (sociální rozvoj, makrospolečenský systém, sociální plánování).

Za příklad soustavy typu B jsme si vybrali J. Mihalikem vypracovaný souhrn cílových oblastí pro plánování sociálního rozvoje na makroúrovni [17]. J. Mihalik je vypočítává takto:

1. Rozvoj lidských zdrojů
2. Sociálně ekonomické aspekty rozdělování
3. Rozvoj školství a vzdělání
4. Rozvoj zdravotnictví a zabezpečení zdraví pracujících
5. Rozvoj bydlení
6. Rozvoj sociálního zabezpečení
7. Rozvoj životního prostředí a využívání volného času
8. Rozvoj ideově politických, sociálněpsychologických a kulturně společenských vztahů.

Také obsahové vymezení typu B, obdobně jako u typu A, lze pokládat spíše za soustavu cílů či velmi obecných komponent plánu sociálního rozvoje. A právě zaměření na sociální stránky rozvoje socialistické společnosti se zákonitě projevuje také v odlišném, na sociální stránky orientovaném obsahovém vymezení soustavy.

Typ C (socialistický životní způsob, makrospolečenský systém, prognózování).

Za příklad soustavy typu C jsme si vzali O. Šulcem navrženou soustavu sociálních ukazatelů pro prognózu socialistického ži-

votního způsobu [20]. Obsahově je jeho soustava ukazatelů vymezena těmito deseti komponentami:

1. Osobní spotřeba
2. Charakter práce
3. Kvalifikace a vzdělání
4. Bydlení
5. Komunikace
6. Životní prostředí
7. Populace a péče o zdraví
8. Volný čas
9. Sociální kontakty
10. Hodnoty lidského života

Soustava ukazatelů typu C má oproti předchozím typům konkrétnější, i když stále ještě velmi obecně vymezený obsah úkolu (socialistický životní způsob) a odlišnou koncepci řešení úkolu (prognózování). Snad právě tyto okolnosti jsou příčinou poměrně úzkého obsahového záběru některých komponent. Například spotřeba se v tomto příkladě redukuje jen na osobní spotřebu, rozsáhlá a pro marxistické pojetí životního způsobu dominantní komponenta práce a pracovních aktivit se zužuje jen na charakter práce.

Typ D (oblast práce, makrospolečenský systém, prognózování).

Soustavu typu D si ilustrujeme na příkladě Synoptického prognostického modelu oblasti práce, který vzniká v Československém výzkumném ústavu práce v Bratislavě [14]. Obsahové vymezení soustavy vyplývá ze základních charakteristik Synoptického modelu:

Složky vnějšího prostředí

- a) Populace
- b) Výchova a vzdělání
- c) Ekonomická struktura
- d) Životní prostředí
- e) Technický rozvoj
- f) Věda
- g) Správa a řízení
- h) Životní styl
- i) Sociální struktura
- j) Životní úroveň
- k) Společenské hodnoty

Vnitřní složky oblasti práce

- a) Ekonomicky aktivní obyvatelstvo
- b) Kvalifikační struktura pracovní síly
- c) Struktura nominálních mezd

- d) Pracovní prostředí
- e) Účinnost a struktura výrobních fondů
- f) Věda o práci
- g) Organizace a řízení pracovního procesu
- h) Produktivita společenské práce
- i) Rozsah pracovní doby
- j) Profesionální struktura
- k) Struktura reálných mezd
- l) Charakter práce
- m) Hodnotové postoje k práci

Obsahové vymezení soustavy ukazatelů typu D odpovídá celkovému obsahovému, cílovému a koncepčnímu zaměření daného úkolu. Komplexní prognostický model oblasti práce má totiž hlavně „zachytit soubor všech relevantních proměnných této oblasti (vymezené jako systém) s cílem zachytit budoucí vývoj modelovaného systému jak vzhledem k působení zpětných vazeb — pozitivních i negativních — v jeho vnitřní struktuře, tak i vzhledem k vnějšímu, okolnímu společenskému prostředí“ [14 : 190]. Proto jsou v tomto případě komponenty rozděleny do dvou skupin — skupiny složek vnějšího společenského prostředí a skupiny složek oblasti práce. Prvá skupina je obsahově obdobná předchozím typům soustav ve snaze vymezit hlavní komponenty stavu a vývoje společenskoekonomické formace. Teprve druhá skupina složek vyjadřuje specifickou obsahovou orientaci soustavy na oblast práce, která je s první skupinou složek ve vztazích vzájemné závislosti a vlivu — konkrétně vyjádřených souhrnem 93 vazebních okruhů.

Typ E (sociálně ekonomický rozvoj, mikrosociální systém, sociální plánování).

Příkladem soustavy typu E je kolektivem leningradských autorů vypracovaná soustava ukazatelů pro komplexní plánování sociálně ekonomického rozvoje městského administrativního obvodu [15]. Její obsahové vymezení vypadá následovně:

1. *Všeobecná charakteristika městského administrativního obvodu*
- 1.1. Krátký historický popis ekonomického, teritoriálně administrativního, sociálně politického a kulturního rozvoje oblasti
- 1.2. Popis teritoria, sociálně demografické

struktury a infrastruktury i mikrostruktury

- 1.3. Srovnání administrativního obvodu s druhými obvody města
- 1.4. Výchozí technicko-ekonomické, vědecké, kulturní a sociální ukazatele
- 1.5. Struktura zaměstnanosti obyvatel obvodu
- 1.6. Základní potřeby a sociální úkoly obvodu na plánované období
- 1.7. Prognóza sociálního rozvoje obvodu
2. *Ekonomické, výrobní a vědeckotechnické ukazatele rozvoje obvodu*
- 2.1. Výchozí situace
- 2.2. Výchozí ekonomické ukazatele výrobně technického rozvoje obvodu a metodologická doporučení na jejich výpočet
3. *Změny obsahu a charakteru práce, profesionálně kvalifikační struktura a kulturně technická úroveň pracujících podniků a organizací obvodu*
- 3.1. Zvýšení technické vybavenosti práce
- 3.2. Změny profesionálně kvalifikační struktury pracujících
- 3.3. Zvýšení kulturně technické úrovně pracujících
- 3.4. Změny počtu dělníků zaměstnaných těžkou prací a pracujících ve škodlivých pracovních podmínkách
- 3.5. Opatření na snížení fluktuace pracujících
- 3.6. Bilance dělníků vykonávajících kvalifikovanou práci
4. *Zvýšení životní úrovně pracujících a obyvatel oblasti*
- 4.1. Perspektivy růstu mezd a reálných důchodů pracujících podniků a obyvatel oblasti
- 4.2. Zlepšení obchodní sítě
- 4.3. Zlepšení služeb
- 4.4. Zlepšení lékařských služeb v oblasti
- 4.5. Zlepšení bytových podmínek obyvatel obvodu
- 4.6. Rozvoj a zdokonalení systému sociálního zabezpečení v oblasti
5. *Rozvoj společensko-politické aktivity pracujících a komunistické výchovy osobnosti*
- 5.1. Všeobecná situace

- 5.2. Rozvoj společensko-politické aktivity pracujících
- 5.3. Zdokonalení ideové výchovné práce
- 5.4. Rozvoj vzdělanosti a vzdělávání
- 5.5. Rozvoj kulturní činnosti a zlepšení péče o kulturní potřeby obyvatelstva

Typ F (sociální rozvoj, mikrosociální systém, sociální plánování).

Jako příklad soustav typu F, které se díky zájmu o plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů vyskytují v současné sovětské literatuře nejčastěji, jsme si vybrali soustavu ukazatelů leningradské metodiky plánu sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku, vypracovanou sovětskými autory pod vedením A. D. Kerimova [6]. Její obsahové vymezení vypadá takto:

1. *Plánovitě změny v sociální struktuře výrobního kolektivu*
 - 1.1. Sociálně demografická struktura kolektivu podniku a prognóza jeho vývoje
 - 1.2. Změny v sociální struktuře dělníků podniku
 - 1.3. Zvyšování všeobecného a odborného vzdělání dělníků podniku
 - 1.4. Zvyšování všeobecného a odborného vzdělání inženýrsko-technických a administrativních pracovníků podniku
 - 1.5. Vzdělávání a zvyšování kvalifikace pracovníků podniku
 - 1.6. Uvolňování pracovníků podniku zaváděním a zdokonalováním techniky, technologie a organizace práce a jejich pracovní zařazení
 - 1.7. Program fluktuace pracovních sil v podniku
2. *Zdokonalování pracovních podmínek a ochrany při práci*
 - 2.1. Změny pracovních podmínek a bezpečnosti práce
 - 2.2. Hlavní opatření ke zdokonalování pracovních podmínek, ochrany při práci a upevňování zdraví dělníků
3. *Zvyšování životní úrovně pracovníků*

- 3.1. Pobídkové fondy a jejich využití v podniku
- 3.2. Mzdy a prémie pracovníků podniku
- 3.3. Bytové a sociálně životní podmínky pracovníků podniku
- 3.4. Základní opatření k usměrňování životní úrovně pracovníků podniku

4. *Komunistická výchova osobnosti*

- 4.1. Veřejně politická a kulturně masová práce v kolektivu podniku
- 4.2. Společenská aktivita pracovníků podniku
- 4.3. Rozvoj socialistického soutěžení
- 4.4. Základní opatření sledující komunistickou výchovu osobnosti a rozvoj veřejné aktivity pracujících podniku

5. *Zdokonalování sociálně psychologických vztahů v kolektivu*

- 5.1. Základní opatření sledující zdokonalování sociálně psychologických vztahů v kolektivu podniku

Oba poslední typy E a F se od předchozích čtyř typů liší zejména *daným objektem úkolu*, který je vymezen na mikrosociální úrovni. Podle této druhé složky našeho klasifikačního schématu se dostaly oba případy do stejné kategorie objektů, přesto jsou mezi nimi nesporné rozdíly. Městský administrativní obvod zahrnuje oproti podnikovému kolektivu složitější systém sociálních institucí, lidí a jejich činností. Na rozdíl od výrobního podniku je městský obvod chápán jako územní společenství, jak uvádí M. Illner [8 : 249–255], mnohofunkčnější a strukturálně složitější.⁴⁵ Proto zachycení sociálních stránek života městského administrativního obvodu vyžaduje rozsáhlejší a komplexnější soustavu ukazatelů — což v našich příkladech reprezentují komponenty „Všeobecná charakteristika městského administrativního obvodu“ a „Ekonomické, výrobní a vědeckotechnické ukazatele rozvoje obvodu“, o které je obsahové vymezení soustavy městského obvodu širší.

Ve všech šesti typech je první složka (obsah a cíl úkolu) ovlivněna skutečností, že autoři příkladů vycházejí z marxistic-

⁴⁵ Sami sovětská autoři k tomu poznamenávají: „Městský administrativní obvod plní samostatné funkce, má přesně vymezenou kompetenci jak v oblasti hospodářského řízení, tak i v oblasti sociálně kulturní výstavby. V obvodu existuje vymezený systém orgánů řízení, materiálně finanční zá-

kladna, umožňující fungování sociálních institucí v podmínkách vymezené samostatnosti. Proto je oblast sociálního rozvoje administrativního obvodu (města) značně širší než okruh otázek rozpracovaných v plánech sociálního rozvoje výrobního kolektivu“ [15 : 5].

kého pojetí sociálně ekonomické formace ve fázi budování socialismu; proto je jejich vymezení *cíle úkolu* konkretizací základní cílové funkce socialismu — všestranného rozvoje člověka. Naproti tomu *obsah úkolu* je již dosti odlišný a vytváří stupnici témat od „sociálního či sociálně ekonomického rozvoje“ přes „socialistický životní způsob“ až k „oblasti práce“.

Objekt úkolu nám jako druhá složka schématu člení typy podle úrovně složitosti sociální skutečnosti na dvě velké skupiny:

a) typy A, B, C, D, které se týkají soustav ukazatelů na makrosociální úrovni,

b) typy E, F s objekty úkolu na mikrosociální úrovni.

Složka *koncepce řešení úkolu* nabývá v naší typologii přibližně tento obsah — u typů A, B, E, F jde o sociální plánování a u typů C, D se jedná o sociální prognozování.

Druhou stránkou věci však zůstává, jak dalece se hodnoty tří složek promítají do obsahového vymezení vybraných soustav sociálních ukazatelů. Zde je třeba počítat s tím, co již bylo zdůrazněno v úvodu této části, že totiž obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů vyjadřuje teoretické, metodologické a praktické znalosti a zkušenosti. Mnohé odchylky obsahového vymezení soustav jsou tedy způsobeny nejen vlivem uvedených tří složek našeho klasifikačního schématu, ale jsou i důsledkem zkušeností a znalostí výzkumníků.

2. Výběr jednotlivých sociálních ukazatelů

Vycházíme z představy,¹⁶ že sociální ukazatel jako bezprostředně empiricky zjištěná informace o stavu určité vlastnosti sledovaného sociálního systému je případně *schopen vypovídat (zastupovat)* také o stavu podstatných, obecných vlastností, které jsou bezprostředně hůře zjištělné či nejsou vůbec zjišťovány.¹⁷ Jedná se tedy o indikativní schopnost, vlastní sociálním faktům vůbec, jak o ní psal V. I. Lenin: „Podle jakých příznaků máme soudit o *reálných* záměrech a citech *reálných* osobností? Takový příznak může pochopitelně být jen

jeden: *činy* těchto osobností — a protože tu jde jediné o společenské záměry a city, pak je nutno ještě dodat: *společenské* činy osobností, tj. *sociální fakta*.“ [9 : 422]

Vypovídací schopnost sociálního ukazatele potom můžeme hodnotit na těchto dvou úrovních:

1. *Úroveň jevová* — daná jeho empirickým původem. Obsah výpovědi na této úrovni bezprostředně plyne z povahy vlastnosti, jejíž stav se zjišťuje, a ze způsobu zpracování jednotlivých sociálních informací. Například obsah ukazatele „počtu mužů starších 60 let“ je dán vlastností pohlaví a věk, jejich zjištěním na zkoumané populaci a sumarizací odpovědí v kategoriích „muž“ a současně „starší 60 let“. Metodologicky je tedy tato úroveň bezprostředně spjata s gnoseologickými otázkami poznatelnosti a poznávání sociálních jevů a jejich podstaty i vývoje a zákonitostí tohoto procesu.¹⁸

2. *Indikativní úroveň* — vyplývající z indikativní schopnosti sociálních faktů. V případě sociálního ukazatele určuje indikativní schopnost jeho umístění v soustavě a současně obsahový kontext soustavy vymezuje indikativnost výpovědi. Výpovědi indikativní úrovně navazují na závěry úrovně jevové. Tyto závěry se však v novém kontextu stávají obvykle aproximačním vyjádřením složitějších vlastností. Například náš „ukazatel počtu mužů starších 60 let“ může posloužit v řešení otázek sociálního zabezpečení jako náhradní údaj za počet mužů pobírajících starobní důchod. Metodologické otázky z jevové úrovně jsou zde rozšířeny o složitý problém vyplývající z použití jakési „teoretické extrapolace“.

Při další práci se sociálními ukazateli (jejich zpracování, interpretaci atd.) je třeba věnovat zvláštní pozornost tomu, zda vztah mezi sociálním ukazatelem, resp. jeho indikativní úrovní a operacionalizovaným pojmem, který sociální ukazatel v soustavě ukazatelů zastupuje, byl definován *a priori* či až *a posteriori*. Apriorní vymezení umožňuje provést případně

¹⁶ K této otázce viz též [4 : 79–81].

¹⁷ V mnohých sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje kolektivů se například běžně uvažuje o schopnosti ekonomických ukazatelů vypovídat o stavech sociálních vlastností (viz naši poznámku 13).

¹⁸ Například autoři permské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikového kolektivu vymezují ukazatel sociálního plánu takto: „Ukazatel vždy vystupuje jako výsledek (více či méně přesně *změněný*) plánování podmínek nějakých jevů“ (podtrženo M. F.) [16 : 19].

úpravy měřicího nebo alespoň sociální informace zpracovávajícího nástroje, s ohledem na požadované, předem jasné určené vlastnosti. Tím si zajistíme vyšší pravděpodobnost, že bude dosaženo adekvátní indikativní výpovědi sociálního ukazatele. A naopak, je-li vztah mezi sociálním ukazatelem a pojmem určen a posteriori (tj. po změření vlastnosti, kterou ukazatel označuje, resp. po zpracování informací o stavu vlastnosti), potom je obvykle indikativní závěr poznamenán důsledky vyplývajícími z dodatečného, po výtce spekulativního pokusu o „sociologickou interpretaci“ informací zjištěných k jinému účelu.

Proto by prvním kritériem při výběru jednotlivých sociálních ukazatelů měla být jejich *obsahová adekvátnost*, která však nesmí být redukována jen na adekvátnost vztahu výpovědi sociálního ukazatele vůči operacionalizovanému pojmu. Přes významnost tohoto vztahu je třeba si také všimnout požadavků na přesnost naměřených hodnot, reprezentativnost zachycení objektu, dodržení časových bodů a intervalů při zjišťování sociálních informací apod.

Všimněme si, jak je požadavek obsahové adekvátnosti vybíraných sociálních ukazatelů dodržován v konkrétních případech. O. Šulc ve svém příspěvku k prognózování životního způsobu [20 : 649] vyplnil například komponentu „charakter práce“ těmito ukazateli sociálních podmínek:

Výrobní vztahy a způsob kooperace
Způsob odměňování a sociálního zabezpečení

Organizace práce a socialistických vztahů na pracovišti

Pracovní kultura a hygiena (odpočívárny, kantýny, zdravotnická péče...)

K tomu je nutné poznamenat, že souhrn uvedených „ukazatelů“ ve skutečnosti představuje značně komplexní subkomponenty, poměrně ještě vzdálené empirickým informacím. Obsah úzce zaměřené komponenty „charakter práce“ by se dal adekvátněji vyjádřit pomocí ukazatelů „podílu manuálně pracujících v ekonomicky aktivní populaci“, „poměru duševních pracovníků k pracujícím vykonávajícím fyzickou práci“ apod. Obdobně v případě Synoptického prognostického modelu oblasti práce

[14 : 192] je otázka, zda složce „životní prostředí“ obsahově neadekvátněji odpovídá jako hlavní indikátor „vývoj podílu hodnot budov a staveb ve výrobních a nevýrobních odvětvích“.

S obsahovou adekvátností vybíraných sociálních ukazatelů samozřejmě úzce souvisí také jejich *adekvátnost formální*.¹⁹ K dosavadním praktickým přístupům k formální stránce sociálních ukazatelů v sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje se ve své práci kriticky vyjádřil P. P. Luzan [11]. Zvláště ostře vytýká časté používání sociálních ukazatelů jen ve formě absolutních četností. Jejich omezené vypovídací kvality ilustruje tímto příkladem: „Z počtu míst v pionýrských táborech nelze usoudit, do jaké míry je kolektiv závodu zabezpečen místy v pionýrských táborech.“ [11 : 119] Je opravdu překvapivé, jak ve třech u nás známých sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje ([6], [15], [16]) převládá nejjednodušší forma ukazatelů, tj. vyjádření v absolutní četnosti. Nerespektování formální adekvátnosti sociálních ukazatelů samo o sobě vede nejen ke snížení jejich vypovídací přesnosti, ale zároveň se může stát *překážkou pro další, statisticky náročnější zpracování* celé soustavy. Často se v soustavě sociálních ukazatelů objeví ukazatele typické pro samostatné vědní přístupy; v takovém případě je nutno i po formální stránce *dodržet konvence* těchto vědních disciplín či praxe. V jedné z uvedených prací [6 : 177] je například uvedena následující věková kategorizace pracovníků kolektivu:

	do 17 let
od 18	do 19 let
od 20	do 21 let
od 22	do 25 let
od 26	do 34 let
od 35	do 40 let
od 41	do 49 let
od 50	do 60 let
nad 60 let	

Přitom z obsahu metodiky samé neplyne, proč by táž věková struktura nemohla být kategorizována některým ze způsobů běžných v demografii. Není také zřejmý

¹⁹ Blíže k této otázce viz část „K otázce formy sociálních ukazatelů“ [4].

důvod, proč by při plánování sociálního rozvoje na dobu pěti let měly mít kategorie znaků tak úzký rozsah, jako je tomu třeba v uvedené kategorizaci pracovníků kolektivu v kategorii od 20 do 21 let. Tedy při výběru sociálních ukazatelů bychom měli požadovat, aby formální stránka sociálních ukazatelů respektovala jak *požadavky na přesnost a adekvátnost* ukazatele, tak také *konvence* dané teorii a praxi, *účel*, pro který je ukazatel vybírán, a *zamýšlený způsob jeho zpracování*. V případě ukazatelů řízení sociálního rozvoje je navíc zvlášť důležité, aby jejich formální stránky byly *standardizovány na dostatečně dlouhá časová údobí*.²⁰

Výběr sociálních ukazatelů by si měl také všimnout možnosti zvlášť určit tzv. *základní sociální ukazatele*.²¹ Sovětský autor S. F. Frolov je ve své práci vymezuje takto: „Na samém začátku práce je třeba vyčlenit *základní sociální ukazatele*. Základní sociální ukazatele vyjadřují *nejpodstatnější sociální změny* v kolektivu a vyjadřují se v kvantitativní formě.“ [3 : 108] To tedy znamená, že základní sociální ukazatele jsou důsledkem hierarchičnosti cílů a komponent řízení sociálního rozvoje a z hlediska obsahového vymezení soustavy ukazatelů jsou pokládány za dominantní pro daný úkol. V sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje [6], [16] je podobné teoretické přidělování významu (váhy) jednotlivým sociálním ukazatelům běžné, zejména pokud jde o ukazatele sociální struktury pracovníků v podniku. P. P. Luzan zobecňuje tento přístup následovně: „Jedním z nejdůležitějších ukazatelů plánu sociálního rozvoje je charakteristika sociální struktury výrobního kolektivu, zhodnocení úrovně změn sociální struktury ve vztahu ke změnám technické úrovně výroby.“ [11 : 122]

Další důležitý problém, který nelze při výběru sociálních ukazatelů pro praktickou aplikaci řízení sociálního rozvoje podcenit, je *jejich počet*. S. F. Frolov se k tomu vyslovuje takto: „Nikdo nemůže přesně říci, kolik může být sociálních ukazatelů.

Jejich počet určují výsledky praxe sociálního řízení a vědy o řízení společenských procesů. O to těžší je určit počet sociálních ukazatelů v počáteční rozpracování plánů sociálního rozvoje.“ [3 : 108] V uvažovaných sovětských metodikách [6], [15], [16] je počet sociálních ukazatelů dostatečně bohatý. S ohledem na nedostatek praktických zkušeností se sociálním řízením, které má například v podobě plánování sociálního rozvoje stále ještě spíše experimentální povahu, zdá se vhodnější volit počet sociálních ukazatelů větší. Je třeba počítat s tím, že dalšími úpravami a zpracováním soustav sociálních ukazatelů se počet ukazatelů zredukuje.

Z předchozích poznámek je možno si udělat alespoň přibližnou představu o tom, jak důležitým krokem pro konstrukci soustavy sociálních ukazatelů je výběr jednotlivých ukazatelů. Významu výběru ukazatelů by měl také odpovídat zdůvodněný postup výběru i přesně formulovaná kritéria výběrového kroku. U každého jednotlivého vybíraného sociálního ukazatele by si měl řešitel úkolu *důkladně zvážit například*:

- a) zda pro uvažovaný sociální ukazatel bude *mít potřebné sociální informace*,
- b) o čem a jak *adekvátně* může sociální ukazatel v daném kontextu vypovídat,
- c) v *jaké formální podobě* a pro *jaký účel* je možno sociální ukazatel použít,
- d) jak uvažovaný sociální ukazatel souvisí *věcně a funkčně* s ostatními sociálními ukazateli,
- e) za jakých *podmínek* a *úprav* by mohla být jeho výpověď adekvátnější,
- f) kterým sociálním ukazatelem je vybraný ukazatel *zastupitelný*,
- g) jak lze sociální ukazatel použít *při srovnání v čase a prostoru*.

3. Zajištění nezbytných sociálních informací

Pokud o problémech konstrukce soustav sociálních ukazatelů uvažujeme pouze v teoretické rovině, jeví se otázka zajištění sociálních informací (sociálních dat) pro

²⁰ Blíže k této otázce viz [4 : 83].

²¹ V soustavách ukazatelů pro národohospodářské hodnocení podniků nazývá E. Souček takovéto ukazatele axiomy: „Postupně se tak vykrystalizovaly některé axiomy, o které se pak opírají navrhované soustavy ukazatelů. Jedním z takových axiomů je

např. volba podnikového zisku jako syntetizující míry výsledku podnikové činnosti. Různé praktické modifikace tohoto ukazatele jsou zpravidla jen pokusem o co nejvýstižnější operacionalizaci tohoto pojmu.“ [19 : 2].

vlastní tvorbu soustavy krokem méně významným, než je například obsahové vymezení či výběr sociálních ukazatelů. Touto skutečností je například poznamenána práce O. Šulce [20], kde se o zdrojích sociálních informací a jejich zajištění vůbec neuvažuje. Přitom pro čtenáře je důležité znát, na podkladě jakých sociálních informací by se vytvářely charakteristiky sociálních podmínek, jako jsou například „struktura aktivit volného času obyvatel“, „stupeň uspokojení z trávení volného času“, „preferenze způsobů trávení volného času“, „podíl rodiny na výchově dětí“ apod.

Význam otázky zajištění potřebných sociálních informací se však diametrálně mění, jakmile začneme *uvažovat o praktické aplikaci ukazatelů v řízení sociálního rozvoje*. Autoři komplexního prognostického modelu oblasti práce k tomu poznamenávají: „Hlavní těžkosti jsou vyvolány vysokou náročností Komplexního prognostického modelu na datovou bázi, jež klade požadavky na dlouhodobost časových řad, jejich homogennost a požadavky na časové řady proměnných, které běžná statistika neeviduje (např. pracovní prostředí, hodnotová struktura apod.)“ [14 : 195].

Všechny tři již dříve uváděné sovětské metodiky plánování sociálního rozvoje ([6], [15], [16]) se věnují otázce zdrojů sociálních informací. Metodika komplexního plánování sociálně ekonomického rozvoje městského administrativního obvodu například počítá s těmito zdroji informací: výsledky různých šetření orgánů statistického úřadu o plnění národohospodářského plánu ve městě, statistické výsledky plnění plánu rozvoje městského hospodářství, výsledky sčítání obyvatel, statistický soupis kvalifikovaných pracujících, usnesení stranických a státních institucí, data z dříve provedených sociologických výzkumů a názory expertů na jednotlivé problémy [15 : 179].

Autoři známé permské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikového kolektivu používají následující tři zdroje sociálních informací [16 : 46]:

1. materiály z ekonomického plánování,
2. materiály předložené společenskými organizacemi,
3. materiály sociologických výzkumů.

Ve svém souhrnu bude řízení sociálního rozvoje vycházet jak z informací získaných statistickými šetřeními a sociologickými výzkumy, tak z usnesení a dokumentů stranických, správních, hospodářských, zájmových a jiných organizací, z plánů ekonomického a technického rozvoje, názorů expertů apod. Pro konstrukci soustav sociálních ukazatelů k analýze, resp. kontrole sociálního systému však primární význam mají především výsledky šetření statistického typu a konkrétní sociologické výzkumy, popř. i jejich kombinace. S ohledem na to, zda jsou statistická šetření nebo sociologické výzkumy prováděny záměrně pro konkrétní potřeby sociálního řízení, či zda jde pouze o sekundární využití výsledků dřívějších výzkumů provedených případně i pro jiné účely, je možné vymežit základní typy zdrojů informací pro soustavy sociálních ukazatelů následovně:

1. záměrně provedená šetření statistického typu,
2. záměrně provedené sociologické výzkumy,
3. sekundární využití výsledků šetření statistického typu,
4. sekundární využití výsledků sociologického výzkumu.

Přihlédneme-li k možnosti kombinovat v jednom případě výsledky šetření statistického typu s výsledky sociologického výzkumu, potom se pochopitelně čtyři základní typy rozšíří o další čtyři eventuality. Nepochybně i tato typologie informačních zdrojů by se mohla případně stát *podkladem pro typologii soustav sociálních ukazatelů*. Vytvořené typy by vyjadřovaly původ v soustavě obsažených informací.

Při praktické volbě některého z uvedených typů informačních zdrojů pro sociální ukazatele je třeba vycházet z konkrétních podmínek každého úkolu. Ne vždy bude řízení sociálního rozvoje vyžadovat provádění záměrných výzkumů a šetření, ne vždy budou vůbec podmínky (lidské, finanční a časové) pro provedení takového výzkumu. A naopak je třeba počítat s případy plánování nebo prognózování sociálního rozvoje, kde se bez speciálních statistických šetření a sociologických výzkumů v žádném případě neobejdeme. Je tedy třeba se snažit skloubit požadavky teorie

i praxe a objektivně posoudit teoretické požadavky (na reprezentativnost, adekvátnost, přesnost, spolehlivost, standardizovanost informací atd.) a praktické možnosti (pracovní síly, finanční a časové náklady, požadavky na nezbytnou technickou aparaturu apod.). Tento složitý soubor problémů si navíc při stávajících zkušenostech s řízením sociálního rozvoje vyžádá v každém konkrétním případě specifický přístup k řešení. A význam rozřešení tohoto souboru problémů je dán tím, že teprve zajištěním sociálních informací se soustavy sociálních ukazatelů stávají skutečně schopnými praktické aplikace při řízení sociálního rozvoje.

III. Úpravy soustav sociálních ukazatelů

Jak dosavadní zkušenosti ukazují, je tvorba soustav sociálních ukazatelů procesem plným teoretických, metodologických a praktických problémů různého stupně obtížnosti. V předchozí části jsme si navíc ukázali vzájemnou spojitost a závislost jednotlivých kroků, z nichž se konstrukce soustav sociálních ukazatelů skládá. Rozpracovávání jednoho článku postupu vyvolává okamžitě reakci v ostatních, byť již předtím vyřešených krocích. Proto je nutné počítat s tím, že tvorba soustav sociálních ukazatelů bude doprovázena četnými korekcemi, ať už ve formě doplňků nebo změn či škrtů. Konstrukce soustav sociálních ukazatelů nám tedy vytvoří několik pracovních variant soustavy a posléze variantu konečnou.

Dle účelu, kterému mají modifikace soustav sloužit, je můžeme rozdělit na *úpravy obsahové* a *úpravy metodické*. Cílem obsahové úpravy je adaptovat celou soustavu sociálních ukazatelů na změny v objektu úkolu, na změny v obsahu a cíli úkolu a na zamýšlenou koncepci řešení úkolu.

Obsahová modifikace soustav sociálních ukazatelů zahrnuje především následující úpravy:

- *doplnění* soustavy o ukazatele schopné zachytit nově získané vlastnosti objektu; o ukazatele nezbytné pro vzájemné srovnávání objektu; o ukazatele vyjadřující specifické vlastnosti objektu, s nimiž původní konstrukce nepočítala;

o ukazatele zachycující vlastnosti, které požaduje změna v koncepci řešení řízení sociálního rozvoje; o ukazatele, k nimž v původní konstrukci nebyly zajištěny sociální informace, apod.

- *výměnu* sociálních ukazatelů v soustavě původně zahrnutých za ukazatele adekvátnější s ohledem na změny obsahu a cíle, objekt nebo koncepci řešení řízení sociálního rozvoje, nebo za ukazatele adekvátnější vůči změnám v informační bázi apod.
- *vynechání* sociálních ukazatelů, které jsou pro objekt, obsah, cíl a koncepci řešení úkolu irelevantní nebo nadbytečné, pro které v daném případě nejsou sociální informace atd.

Současně s úpravami obsahovými je při praktické konstrukci soustav sociálních ukazatelů nutné provést i *úpravy metodické*. Jejich cílem by mělo být vytěžit z rozsahu zjištěných sociálních informací pro řízení sociálního rozvoje co nejvíce nezbytných výpovědí sociálních ukazatelů. Metodické úpravy se snaží maximalizovat vypovídací schopnost soustavy sociálních ukazatelů jako celku při současné minimalizaci nároků na rozšiřování informační báze. Mezi takové úpravy patří například následující operace:

- *eliminace redundantních duplicit*, které by zbytečně zatěžovaly informační bázi a navíc komplikovaly zpracování soustavy ukazatelů, aniž by náhradou poskytovaly výpovědi,
- *úprava formální stránky* sociálních ukazatelů, která by byla co nejadekvátnější operacionalizovanému pojmu,
- *vhodná agregace* jednodušších sociálních ukazatelů, která by případně umožňovala zachycovat vývoj,
- *určení významu (váhy)* a důležitosti jednotlivých sociálních ukazatelů, který sice v mnohých přístupech k řízení sociálního rozvoje vyplývá z hierarchie cílů a komponent.

Je však třeba počítat s tím, že jiný pohled na významnost jednotlivých ukazatelů v soustavě přinese modelové pojetí sociálního systému, ve kterém význam sociálních ukazatelů nebude určován jen na základě hierarchie cílů a na komponentovém rozkladu sociálních jevů, ale především bude

vyplyvat z dulezitosti jednotlivych jevu jako procesu a jejich vyznamu pro fungovani socialniho systemu.

Souhrnnym cilem uprav soustav socialnich ukazatelu by tedy melo byt dosazeni toho, aby konecna varianta jejich soustav splnovala jako informacni nastroj pro planovani socialniho rozvoje a socialni prognovani pri prakticke aplikaci predevsim nasledujici podminky:

1. Obsahove vymezeni soustav ukazatelu musi vychazet z marxistickeho pojeti socialnich systemu a socialnich jevu.
2. Soustava musi respektovat obsah a cil rizeni socialniho rozvoje.
3. Soustava musi zachycovat co nejkomplexneji daný objekt, jeho obecné i specifické vlastnosti.
4. Soustava musi vychazet z celkové koncepce řešení úkolu.
5. Soustava musí respektovat časové rozvržení úkolu.
6. Soustava musí být konstruována s ohledem na předpokládané postupy jejího dalšího zpracování a vyhodnocení.
7. Pro případ srovnání objektu v různých svých vývojových etapách či při porovnání s jinými objekty musí být soustava dostatečně univerzální a standardní.
8. Kromě statické stránky objektu měla by soustava zachycovat i stránku dynamickou, všimati si přitom tempa a směru vývoje jeho socialních vlastností.
9. Výpovědi soustavy by pro pracovníky z praxe měly mít netriviální obsah — tj. měly by jim říci více, než vědí z běžně prováděných bilancí, hlášení, výkazů apod.
10. Každá soustava by měla vycházet ze zkušeností předchozích soustav a snažit se stejný objekt postihovat stále komplexněji, podobný obsah a cíl úkolu ještě adekvátněji.

* * *

Naše poznámky k některým metodologickým otázkám konstrukce soustav socialních ukazatelů se snažily upozornit na dosavadní výsledky dosažené v Sovětském

svazu a u nás. Na těchto pionýrských a bezesporu cenných pracích jsme chtěli dokumentovat rozsáhlost a významnost této problematiky. Pokud mají výsledky prvních pokusů nedostatky, pak je třeba v nich vidět další důkaz toho, jak složitý problém soustavy ukazatelů pro současnou marxistickou sociologii představují. Je proto třeba, aby se analýza chyb současně stala východiskem pro další, ještě intenzivnější rozpracovávání problémů soustav socialních ukazatelů — problémů, na jejichž vyřešení závisí teorie a zejména praxe plánování socialního rozvoje a socialního prognovování.

Literatura

- [1] Fedorenko, N. P. — Lejbkind, J. P. — Majminas, E. Z. — Modin, A. A. — Satalin, S. S. — Juň, O. M.: *Sistéma komplexnogo planirovanija*. Ekonomika i matematičeskije metody 8, 1972, č. 3.
- [2] Foret, M.: *Socialní ukazatele — Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- [3] Frolov, S. F.: *Socialnoje planirovanije nu promyšlenom predprijatii*. Volgo-Vjatskoje knižnoje izdatelstvo. Gorkij 1971.
- [4] Illner, M. — Foret, M.: *Socialní ukazatele a měření cílů a efektů socialního plánu*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 1.
- [5] Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výskumu. Přípravná fáze*. Vydavatelstvo SAV. Bratislava 1968.
- [6] Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika planování socialního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- [7] Kutta, F.: *Vytváření systému socialistického plánování*. Sociológia 5, 1973, č. 6.
- [8] Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Rízení v období vědeckotechnické revoluce. Principy socioekonomického řízení*. Praha, Svoboda 1973.
- [9] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- [10] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- [11] Luzan, P. P.: *Planirovanije socialnogo razvitiija proizvodstvennogo kolektiva*. Moskva, Mysl 1972.
- [12] *Marxisticko-leninská filosofie*. Praha, Svoboda 1973.
- [13] Mervart, J.: *Metodologie prognovování a jeho funkce v procesu plánovitého řízení socialistického hospodářství*. Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství. Výzkumná práce č. 12. Praha 1972.
- [14] *Metodický postup pri tvorbe komplexného prognostického modelu oblasti práce*. Syntéza 6, 1973, č. 6.
- [15] *Metodickéskije rekomendacii po kompleksnomu planirovaniju socialno-ekonomi-*

- českého rozvíjení *gorodskogo administrativnogo rajona*. Leningrad, Leningradskij gosudarstvennyj universitět, Vasilostrovskij RK KPSS 1971.
- [16] *Metodika socialnogo planirovanija kolektiva predprijatija*. Perm, Permskij politěchničeskij institut i Permskij telefonnyj zavod 1969.
- [17] Mihalik, J.: *K metodológii plánovania sociálneho rozvoja na makroúrovni*. Syn-téza 6, 1973, č. 4—5.
- [18] Rumjancev, A. M.: *Voprosy socialnogo prognozirovanija i planirovanija*. *Voprosy filosofii* 24, 1970, č. 8.
- [19] Souček, E.: *Porovnání vybraných soustav ukazatelů pro hodnocení podniků*. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací. Studijní materiály č. 76. Praha 1972.
- [20] Sulc, O.: *K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života*. *Sociologický časopis* 9, 1973, č. 6.
- [21] Toščenko, Ž. T.: *Socialnoje planirovanije v sistěme naučnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znaniye 1967.

Резюме

Форет М.: Некоторые замечания к образованию систем социальных показателей для нужд планирования социального развития и социального прогнозирования

Статья исходит из предыдущих, уже раньше опубликованных в Социологическом журнале статей по вопросам социальных показателей, и ориентируется на этот раз больше на проблемы построения систем социальных показателей как орудий информации для управления социальным развитием. В первой части анализируется значение системы социальных показателей для отражения сложной социальной действительности и ее развития. Процесс формирования системы социальных показателей, которого касается вторая часть, осуществляется при помощи трех шагов: а) ограничения системы социальных показателей по содержанию, б) выбора отдельных социальных показателей, в) обеспечения необходимых социальных информации. Для относящегося к содержанию ограничения социальных показателей

надо прежде всего уточнить цель и содержание задачи, объект задачи и концепцию решения задачи. При выборе социальных показателей обращаем внимание на последствия, истекающие из отличающихся высказывательных уровней социальных показателей — феноменального и индикативного. Вопросы обеспечения социальных информации касаются двух основных источников — социологических исследований и итогов статистических обследований. Заключительная часть обращает внимание на необходимость обработки созданной системы социальных показателей перед его практическим использованием.

Summary

Foret M.: Several Remarks on Constructing Systems of Social Indicators for the Purposes of Social-Development Planning and Social Forecasting

The paper refers to the articles on problems of social indicators already published in the Sociological Review. This time, problems of constructing systems of social indicators as information instruments for directing social development are discussed. In the first part, the significance of social indicators for grasping complex social reality and its development are analysed. The procedure of forming the system of social indicators discussed in the second part involves three steps: a) the content definition of the system of social indicators, b) the selection of individual social indicators, and c) securing the necessary social information. The definition of the system of social indicators requires, first of all, a more precise definition of the aim and content of the task, its object and the conception of its solution. In selecting social indicators we are concerned with the consequences ensuing from two different statement levels of social indicators — i. e. the phenomenal and the indicative one. The problems of securing social information apply to two main sources: sociological research and results of statistical surveys. The concluding third part draws the reader's attention to the necessity of adjusting the constructed system of social indicators prior to its application in practice.